

Соціологія та політологія / Влада та громадянське суспільство:
філософський, політичний та соціальний аспекти

Лисенко Л. Г.

*доцент, к. істор. н., доцент кафедри філософії та суспільствознавства
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

Україна, м. Умань

Деякі аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні

Проблема відносин людини з політичною владою, суспільства з державою завжди перебувала в центрі філософської і політичної думки. Історія громадянського суспільства своїм корінням сягає доби античності, знаходить теоретичне втілення, насамперед, в працях Платона, Аристотеля, Цицерона, які, хоча й ототожнювали суспільство з державою, але водночас розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм організації та функціонування державної влади. Такий підхід зберігався до XVIII століття.

Становлення громадянського суспільства починається з епохи буржуазних революцій, які започаткували в західній цивілізації розвиток паралельних процесів, а саме, з одного боку, становлення буржуазних держав, а з іншого боку, розширення індивідуальної свободи людини, насамперед, у сфері здобуття політичних і соціальних прав. Саме ж поняття «громадянське суспільство» з'явилося, зокрема, у працях Г. Гроція, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Вони ставили питання про свободу особи, незалежність суспільства від держави, вважали, що в громадянському суспільстві людині законом гарантується вільний вибір форм її економічного й соціального буття. Особлива заслуга в розробці теорії громадянського суспільства належить Г. Гегелю, який розглядав громадянське суспільство як систему потреб, що ґрунтується на приватній власності, майнових і станових відносин, як систему соціальних груп, спільностей, інститутів, громадян,

взаємодія яких регулюється цивільним правом і безпосередньо не залежить від держави.

Таким чином, економічне зростання буржуазних держав зумовлювалося формуванням вільного ринку товарів і послуг, промисловою і науково-технічною революціями, реформами освіти, радикальними змінами в культурній діяльності, формуванням політичних партій, етнічних та національно-визвольних рухів та їхнім тиском на авторитарні режими та імперські владні структури [1, с. 51]. Усе це відбувалося на тлі боротьби громадян за свої права, що проходила в різних державах нерівномірно, часом викликаючи гострі соціальні конфлікти. Європейські народи прагнули здобути рівні соціальні й національні можливості для забезпечення індивідуальної свободи людини, усунення станових та корпоративних обмежень, висуваючи щонайменше три основних вимоги: рівність, братерство і справедливість. Переломним етапом у становленні громадянського суспільства в європейських країнах була Велика французька революція, а в політико-правовому відношенні — прийнята під час її здійснення «Декларація прав людини і громадянина» (1789 р.), яка проголошувала непорушність природних прав людини і прав громадянина.

Важливе значення в дослідженні проблем громадянського суспільства в ХХ ст. наукові праці Т. Парсонса, Ю. Хабермаса, М. Фуко, Е. Геллнера, Ф. А. Гайека, Дж. Кіна та ін.

Грунтовне висвітлення концепції громадянського суспільства в середині ХХ ст. зроблено в науковому доробку американського політолога Т. Парсонса, який розглядав громадянське суспільство в контексті моделі «соціальної диференціації та інтеграції». На його думку, громадянське суспільство можна розглядати на рівні категорії «соціальна спільнота», яка відрізняється від економічної і політичної спільнот наявністю культурних цінностей, нормативністю і колективністю. Колективність виступає як вияв взаємопов'язаності та організованої соціальної єдності, її основою є нормативний порядок, підтримуваний громадянами у вигляді «консенсусних

відносин» [5, с. 24]. Легітимність соціальної спільноти обумовлена інституалізацією культурних цінностей.

Т. Парсонс у структурі суспільства вирізняє чотири підсистеми або його функції: соціальна, культурна, політична і економічна. Усі вони функціонують через відповідні інститути і взаємодіють на основі соціальної підсистеми, яка виступає інтегративною щодо інших, як певна сукупність законів та асоціацій. Відмінність соціальної підсистеми від економічної, політичної і культурної здійснювалася протягом століть під впливом трьох революцій епохи модерну: промислової, демократичної, освітньої. Кожна з них посилювала свободу соціальної підсистеми від державної влади.

За Т. Парсонсом, соціальна підсистема, тобто громадянське суспільство, визначається принципом асоціації громадян, які пов'язані взаємною солідарністю, в тому числі національною, а не бюрократичними механізмами, його основою може бути лише довіра між людьми та пов'язані з нею солідаристські форми взаємовизнання [5, с. 28]. Солідарність встановлюється як під час суспільних дискусій, так й в процесі встановлення консенсусу на основі норм і цінностей, які не завжди є прозорими й очевидними. Коли згода втрачає свої соціокультурні функції, тоді на соціальну солідарність найбільше впливають гроші і влада, які позбавляють дії людей свободи й добровільності [4, с. 157 – 158].

Німецький політолог Ю. Хабермас вважає, що наприкінці XIX ст. проявилася тенденція розділення держави і суспільства. Це сталося через те, що взаємозалежність держави і економіки вибивала доказову базу з-під соціальної моделі громадянського приватного права, в якій громадянство усвідомлювалося в індивідуалістичній та інструментальній соціальній ролі, якої набувають приватні особи, які власні інтереси протиставляють інститутам державної влади. У зв'язку з цим громадянське суспільство можна розглядати, за Ю. Хабермасом, на основі теорії «комунікативної дії» і «етики дискурсу». Розгортаючись на рівні міжсуб'єктних відносин як партнерських, комунікація прокладає дорогу до консенсусу, який виникає внаслідок компетентного

спілкування, яке є елементом дискурсу, у якому «можна дістати відповідь на запитання про те, що стоїть на заваді взаємодії» [6, с. 201]. За ідеєю дискурсивної комунікації, у суспільстві і державі має бути встановлена належна сфера публічної відкритості, у якій громадяни перестають бути лише партикулярними суб'єктами економіки чи політики, а прагнуть до взаємного визнання.

Ю. Хабермас зазначає, що суспільство має три виміри, пов'язані з його функціонуванням, які визначають моделі громадянського суспільства. Перша — це традиційне громадянське суспільство, друга — модерне громадянське суспільство, яке відокремлене від держави й пов'язане з ринковою економікою. Третя модель — це «посттрадиційне» громадянське суспільство, яке виникає тоді, коли нормативний консенсус перетворюється на консенсус, що досягається комунікативно, у процедурах дискусій та обґрунтувань [6, с. 223].

Із часу проголошення незалежності України в 1991 році набуває актуальності проблема становлення громадянського суспільства. Цей процес проходить в усіх сферах суспільного життя. Зокрема, гостро постала проблема формування української національно-культурної ідентичності. Якщо цю проблему вчасно не вирішувати, то може виникнути цілком реальна загроза денационалізації суспільства і делегітимації політичної влади, яка супроводжується проявами корупції та криміналізації, зубожінням переважної більшості населення, вимушеним масовим характером еміграції заробітчан, занедбанням гуманітарних прав громадян, демографічними проблемами тощо. Можемо констатувати, що все вищенаведене має місце в сучасній Україні. У такій ситуації відбувається те, що Е. Дюркгайм характеризував як прояви суспільної аномії, що є наслідком соціокультурного розпаду суспільства, атомізації його індивідів та соціальних груп [4, с. 190]. Характерною рисою стає втрата у значної частини населення смислів громадської активності, поширення недовіри до влади, пасивності, страху втратити роботу. У такій ситуації влада, намагаючись виправдати своє існування, вдалася до використання авторитарних методів управління, згорання процесів

демократизації, прийняття непопулярних законів, як, наприклад, Закон України «Про засади державної мовної політики» чи Закон України «Про український референдум».

Економічною основою розвитку українського громадянського суспільства є формування недержавних форм власності. Відбувалося це шляхом роздержавлення та приватизації, цілями яких були проголошені пошук ефективного власника, підвищення ефективності виробництва, перетворення громадян на власників засобів виробництва. Проте далеко не всі з проголошених цілей були досягнуті. В результаті колишня державна власність була зосереджена в руках незначної частини населення України — керівників приватизованих підприємств, політиків та чиновників, ділків та криміналітету. Внесок малого та середнього підприємництва у розвиток української економіки через недосконалість чинного законодавства є незначним.

Економічні перетворення, в свою чергу, зумовлюють відповідні зміни у соціальній структурі українського суспільства, якій властива різка поляризація, тобто розшарування суспільства, з одного боку, на купку багатіїв, в руках якої зосереджуються основні засоби виробництва, а з другого — на решту населення із злидінним рівнем життя. Формування сильного середнього класу, як однієї з основних цілей соціально-економічних перетворень, досягти не вдалося, зокрема й через недосконалість Податкового кодексу України.

У зв'язку з тим, що громадянське суспільство — це суспільство не тільки відокремлене від держави, автономна царина суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю і регламентації з боку влади, а ще й структуроване суспільство, воно передбачає свободу асоціацій індивідів за інтересами й уподобаннями. Соціальні групи чи окремі верстви населення утворюють свої угруповання, різноманітні добровільні об'єднання, покликані забезпечувати цивілізовані відносини з іншими соціальними суб'єктами, формувати механізм неформального соціального партнерства, яке робить можливим баланс і задоволення існуючих інтересів.

Саме тому становлення громадянського суспільства в Україні супроводжується формуванням таких інститутів, як політичні партії, різноманітні групи інтересів. На листопад 2012 року в Україні офіційно зареєстровано 201 політичну партію [8]. Слід наголосити, що лише незначна частина з них відповідають своєму призначенню — бути виразниками соціальних інтересів у відносинах громадянського суспільства з органами державної влади. Абсолютна більшість партій обслуговують не суспільні, а вузькогрупові чи навіть персональні інтереси, виникли не з ініціативи знизу у відповідь на потребу самоорганізації тих чи інших соціальних спільностей, а з ініціативи їхніх очільників, як об'єднання порівняно невеликих груп громадян. Багато з політичних об'єднань фактично є партіями-клієнтелами, які обслуговують тільки інтереси своїх засновників, чимало партій-двійників однакової або близької ідейно-політичної спрямованості, відбуваються численні розколи в партіях та конфлікти в їхньому керівництві. Зрозуміло, що таким партіям важко виступати тією ланкою, що з'єднує громадянське суспільство з політичною системою, насамперед, з державою, забезпечувати представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів.

Свої інтереси громадяни реалізують як самостійно, так і об'єднуючись у групи зі статусом інститутів громадянського суспільства. Це — різноманітні громадські організації, суспільні рухи, фонди, асоціації тощо. Формально в Україні таких інститутів чимало. До 2011 року органи юстиції різного рівня легалізували діяльність близько 50 тисяч громадських та благодійних організацій. Із громадських організацій фізкультурно-спортивні становили 18%, професійного спрямування — 15%, молодіжні — 11%, ветеранів та інвалідів — 9%, культурно-просвітницькі — 7%, етнічні — 5%, правозахисні — 5%, решта — іншого спрямування [3, с. 12 – 13]. На листопад 2012 року міжнародних та всеукраїнських організацій в Україні зареєстровано 3553 [9].

В українському суспільстві є запит на діяльність недержавних інститутів — і що більш авторитарною є державна влада, то сильніше проявляється

інтерес до альтернативної думки. Як показують соціологічні дослідження фундації виборчих систем (IFES) в Україні, якщо 2005 р. думку про необхідність діяльності недержавних інститутів підтримував 41% респондентів з усіх регіонів країни, то 2011 р. — 76%. Проте існуючі громадські організації цей запит задовольнити не можуть, Цьому є як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. По-перше, джерела фінансування громадських організацій обмежені. Щороку в Україні на підтримку громадських організацій виділяють в межах 0,05 – 0,1% від загального обсягу витрат державного бюджету, та й ці невеликі суми розподіляються не прозоро [3, с. 13]. А по-друге, більшість із них заснована професійними «гранітоїдами», які перетворили громадську активність на різновид власного бізнесу.

На інститути громадянського суспільства в розвинених демократичних країнах припадає лєвова частка нових ідей, які виникають в суспільстві, організація громадянської взаємодії, знаходження нових шляхів розвитку суспільства, взаємодія з державою та бізнесом для ефективного й прозорого вирішення нагальних проблем, виконання соціальних функцій. Д. Штюдemann, посол Німеччини в Україні у 2000 – 2006 роках, економіст, зазначає, що треба об'єднуватися в мережі громадянського суспільства. Це може тривати довго, але воно варто того. Громадські об'єднання з часом стають партіями громадянського суспільства. Він переконаний, що «демократичні зміни в ній здійснюватимуть не політичні еліти, які показали, що вони непридатні та неспроможні, а саме громадянське суспільство... Зміни можливі тільки через розвиток громадянського суспільства... Та громадянського суспільства в Україні ще не існує, бо основа цього — взаєморозуміння і взаємодія всіх структур та проектів відсутня» [7, с. 16].

Таким чином, концепція громадянського суспільства в XXI ст. набуває дискурсивної інтерпретації [2, с. 374]. Очевидним стає те, що збільшення свободи людини й становлення демократії здобуваються не лише на рівні встановлення системи інститутів. Украй вагомим чинником є поява нового типу мислення та його вплив на функціонування громадянського суспільства.

Відсутність розвиненої демократичної громадянської культури і нерозвиненість інститутів громадянського суспільства в Україні поки що не дають йому широких можливостей контролювати державу. Нинішній стан взаємодії громадянського суспільства і держави характерний більшою мірою для авторитарного, а не для демократичного політичного режиму.

Література

1. Канак Ф. Національне буття й національна ідея / Ф. Канак // Слово і час. – 1998. – № 1. – С. 46 – 51.
2. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія / А. Карась // К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
3. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги / І. Кондратенко // Український тиждень. – 2012. – № 13. – С. 12 – 15.
4. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людини. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К.: Грамота, 2007. – 576 с.
5. Parsons T. The System of Modern Societies / T. Parsons. – Englewood Cliffs, NY: Printice Hall, 1971. – 152 pp.
6. Хабермас Ю. Демократія, розум, нравственность / Ю. Хабермас. – М.: Академія, 1995. – 256 с.
7. Штюдемманн Д. Допоможіть собі самі / Д. Штюдемманн // Український тиждень. – 2012. – № 13. – С. 16.
8. Реєстр політичних партій України – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/parties>
9. Реєстр громадських організацій України – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>